

ПРО ДЕЯКІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ФОРМИ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ТЛУМАЧЕННЯ СУДОМ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

ABOUT SOME JUDICIAL FORMS OF APPLICATION AND INTERPRETATION CRAMPS OF NORMS OF CIVIL LEGISLATION

Лічман Л.Г.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України,
голова Малиновського районного суду м. Одеси*

Наукова стаття присвячена дослідженню окремих процесуальних форм застосування та тлумачення норм цивільного законодавства. Проаналізовані представлені в літературі поняття правоположення, їх види (процесуальні форми), зокрема правові позиції, а також функції, які вони виконують.

Досліджено судовий акт з точки зору застосування норми права і тлумачення, звернено увагу, що застосування норми права не представляється можливим без її тлумачення. Встановлено фактори, які сприяють формуванню правової позиції по справі, а також сформульовано авторське бачення розмежування правової позиції і окремої думки судді.

Ключові слова: судова практика, судовий прецедент, правоположення, тлумачення норми права, правозастосування, рішення суду, правова позиція, окрема думка.

Научная статья посвящена исследованию отдельных процессуальных форм применения и толкования норм гражданского законодательства. Проанализированы представленные в литературе понятия правоположения, их виды (процессуальные формы), в частности правовые позиции, а также выполняемые ими функции.

Исследован судебный акт с точки зрения применения нормы права и толкования, обращено внимание, что применение нормы права невозможно без ее толкования. Установлены факторы, способствующие формированию правовой позиции по делу, а также сформулировано авторское видение разграничения правовой позиции и личного мнения судьи.

Ключевые слова: судебная практика, судебный прецедент, правоположение, толкование нормы права, правоприменение, решения суда, правовая позиция, отдельная мысль.

The scientific article is devoted to research of separate judicial forms of application and interpretation of norms of civil legislation. Author analyses concepts of position of law, which are present in literature, their kinds (judicial forms), in particular legal positions, and also functions what they execute.

A judicial act is investigational from the point of view of application of norm of law and interpretation, application of norm of law is not possible here without her interpretation. Factors are set, yaks assist forming of legal position in cases, and also authorial vision of differentiation of legal position and separate opinion of judge is set forth.

Key words: court practice, legal precedent, position of law, interpretation of norm of law, enforcement of law, decision of court, legal position, separate idea.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Зростання ролі суду у вирішенні суспільних спорів об'єктивно зумовило підвищення інтересу до судового правозастосування. Цілком логічно, що оскільки найбільш динамічною сферою суспільного життя є цивільний обіг, то роль та значення суду зростає саме в цій сфері. Разом з тим традиційно питання застосування та тлумачення права зводиться до тлумачення та застосування закону і в більшості випадків досліджується у теорії права. Якщо йдеться про цивільне право, то все традиційно зводиться до проблеми судового прецеденту та можливості його застосування в Україні [11; 5, с. 312-318]. З таким підходом не можна погодитися, тем більше, що до цього часу відсутнє однозначне сприйняття судового прецеденту. Єдине, в чому сходяться дослідники, – що він народжується в специфічній середі – судовій практиці, та має свою специфіку. Єдиної думки немає і щодо визначення судової практики, проте оскільки дослі-

дження цього питання виходить за рамки цієї публікації, обмежимося посиланням на авторську позицію з цього приводу [9, с. 28-30; 10, с. 34-38]. Сучасна юридична наука та учбова література, наприклад з цивільного процесуального права, не приділяють належної уваги методологічним проблемам правозастосування, особливо судового [17; 15; 16]. В підручниках з цивільного процесуального права практично відсутні окремі розділи і навіть глави, які б були присвячені обговорюванню питань. Все це має негативний наслідок у практичному застосуванні норм права, особливо в сучасному судочинстві. В зв'язку з наведеним актуальності набуває вивчення саме цього аспекту проблематики.

Метою статті є дослідження окремих процесуальних форм застосування та тлумачення норм цивільного законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У радянській науці свого часу було обґрунтоване положення про те, що принциповими рішеннями по конкретних справах створюються так звані «прецеденти

судового тлумачення правових норм». Прецедент судового тлумачення – це певні загальні положення, тобто висновки, принципи, міркування принципового характеру про застосування правових норм, що містяться в судових рішеннях по конкретних справах [1, с. 66]. Ця позиція знайшла продовження в сучасних українських дослідженнях, зокрема А.І. Дрішлюк пропонував виділяти прецедент тлумачення та застосування норми та прецедент створення та застосування. При цьому власно прецедентом він пропонував вважати лише прецедент створення норми та застосування [6, с. 152-155]. Як підкреслює А.І. Дрішлюк, судові рішення є наслідком розуміння права, а основна функція суду – правозастосовча. У суду виникає правотворча функція тільки тоді, коли він компенсує недоліки формально-юридичних джерел права (нормативно-правових актів), і вона доповнює правозастосовчу діяльність судів (основна їх функція) [7, с. 76-81].

В російській літературі висловлювалась позиція, що судові акти, як акти казуального тлумачення, не створюють нові правові норми, їх призначення (як актів казуального тлумачення) полягає саме в з'ясуванні, роз'ясненні, уточненні, смислового і логічному обґрунтуванні чинного законодавства в цілях його правильної і ефективної реалізації [13]. Практичним результатом конкретизації і уточнення норм права є встановлення в акті тлумачення організаційно-допоміжних правил, що регулюють і направляють процеси встановлення значення права і його реалізації, конкретизуючи, уточнюючи вказівку правових норм, які роз'яснюються [14, с. 113; 2, с. 34]. Як вважає В.Ю. Соловйов, цю конкретизовану думку про зміст норм права, яка стала результатом аналізу суду і закріплена в судових рішеннях, можна назвати «правоположенням» в широкому значенні. При цьому В.Ю. Соловйов в «правоположення» в широкому значенні включав вироблені правозастосувачем правила, які роз'яснюють, пояснюють і конкретизують закон; містяться в рішеннях судів по конкретним справам; утворюють інтелектуально-юридичний зміст судових рішень; повторюються з рішення в рішення, набуваючи сталого характеру; знаходять своє відображення в оглядах судової практики; закріплені в постановках Пленумів Вищого Арбітражного Суду і Верховного Суду Російської Федерації [13, с. 11-12].

Таким чином, В.Ю. Соловйов під терміном «правоположення» має на увазі досвід судової діяльності взагалі, безвідносно до ступеня обов'язковості, абстрактності, особливості побудови, формулювання і практичного використання правоположень. Відповідно, ним виділені такі риси правоположень, як їх підзаконність і відносна (різна для кожного виду) самостійність, значущість для правозастосовчих органів і суб'єктів права.

В.В. Лазарев пропонував, трактуючи в згаданому широкому значенні, правоположення підрозділяти на: 1) правороз'яснювальні, які або містять розгорнуту інтерпретацію норми на основі використання сукупності прийомів тлумачення, або більш повно

«висвітлюють» її в аспекті державної волі, вираженої в нормі; 2) правоконкретизуючі, мета яких – не виходячи за рамки закону, розвинути, деталізувати, поглибити зміст правових розпоряджень; 3) правоположення по подоланню прогалин в праві [8, с. 8].

Межа між правороз'яснювальними і правоконкретизуючими положеннями є нечіткою і розмитотою, оскільки ступінь конкретизації припускає пізнання і роз'яснення норми права. Будь-яке роз'яснення норми права в процесі правозастосування припускає конкретизацію стосовно індивідуального випадку. Як слушно зазначав В.Ю. Соловйов, ймовірно, можна знайти правоположення, які є строго правоконкретизуючими або строго правороз'яснювальними, проте цей розподіл умовний і нерациональний. На його думку правоположення можна підрозділити в цілому на дві групи: а) правороз'яснюючі положення і б) правоположення по подоланню прогалин в праві. Термін *правороз'яснюючі*, на його погляд, більш точний, ніж *правоконкретизуючі*, бо метою висновків суду, або правоположень, які містяться в судових актах, є встановлення значення і змісту закону, роз'яснення його значення щодо конкретних обставин справи, що і можна назвати роз'ясненням закону.

Правоположення в широкому значенні є загальною формою виразу судової практики. У такому аспекті можна дати наступне визначення: правоположення – це об'єктивоване в судових актах організаційно – допоміжне правило, що містить висновок про значення і зміст норми права, яке акумулює досвід судової діяльності по вирішенню конкретної категорії справ і призначене для цілей забезпечення правильного і одноманітного застосування судами чинного законодавства. Правоположення звичайно мають вид більш-менш розгорненої тези, що містить певну правову оцінку судом якого-небудь факту, явища, події, дії. Але оскільки досвід судової діяльності по застосуванню права надзвичайно багатоманітний, то і форми його виразу повинні бути диференційовані, тобто в межах загальної форми – правоположення в широкому значенні – можна виділити декілька різновидів.

Так, В.Ю. Соловйов вважає, що такими видами є такі самостійні і специфічні правові реалії, як правові позиції суду, звичаї судової практики, правоположення у вузькому значенні і загальнообов'язкові правоположення [13, с. 11-12]. Слід зауважити, що фактично дослідник розглядає правоположення з точки зору їх об'єктивізації, тобто процесуальної форми.

На думку В.Ю. Соловйова, правова позиція суду – це висновки суду про зміст норми права, яка підлягає застосуванню в конкретному випадку, ті правила, які суд встановлює для того, щоб вирішити конкретну справу. Таким чином, поняття правової позиції за об'ємом не співпадає з поняттям рішення суду, оскільки в рішення можуть бути включені правові позиції як по одній, так і по декількох проблемних правових питаннях, які виникли в спірних правовідносинах, і щодо яких повинен висловитися суд, приймаючи рішення по справі.

На думку Г.А. Гаджієва, правова позиція – це інтерпретація конституційної норми в мотивувальній частині постанови, причому саме тієї норми, яка покладена в основу резолютивної частини постанови Конституційного Суду Російської Федерації [3, с. 6]. Як підкреслює дослідник, правова позиція Конституційного Суду Російської Федерації – це сформульований на підставі дослідження конституційності якоїсь однієї норми принцип вирішення групи юридичних справ. Це своєрідні лекала, які застосовуються і для вирішення інших схожих юридичних справ [4, с. 102].

Як зазначає В.Ю. Соловйов стосовно рішень Конституційного Суду Російської Федерації, термін *правова позиція* максимально наближений за своїм значенням до поняття прецеденту (оскільки, по суті, є *ratio decidendi* рішення), володіє самостійним значенням, обов'язковістю і може бути переглянута тільки в строго встановленому законом порядку на пленарному засіданні Конституційного Суду Російської Федерації. Він вважає, що сам термін «правова позиція» представляється більш продуктивним, має достатню пояснювальну силу для характеристики тих організаційно-допоміжних правил, які використовуються судом в процесі вирішення конкретної справи. При цьому в своєму дослідженні він його використовує лише стосовно рішень судів загальної юрисдикції та арбітражних судів, що В.Ю. Соловйовим пояснюється тим, що, по-перше, правові позиції, які формулюються або мають на увазі судом, є обов'язковими тільки для осіб, які беруть участь в справі; по-друге, ці правові позиції з приводу одного і того ж нормативного акту можуть міститися в декількох судових актах і не співпадати повністю, а нерідко навіть розрізнятися; в по-третє, правові позиції при розгляді конкретної справи формулюють будь-які з численних судів Росії, а не один суд (як це відбувається в конституційному судочинстві).

Наявність правової позиції в рішенні суду по конкретній справі пояснюється вимогою закону про обґрунтованість і вмотивованість судових рішень. З нашої точки зору, правова позиція суду як думка (позиція) суду про зміст і значення закону повинна бути в кожному судовому рішенні. Будь-який судовий акт, як акт застосування права і акт казуального тлумачення, повинен містити обґрунтування вибору і аналіз правової норми, що підлягає застосуванню, мотивування ухваленого рішення. Застосування норми права неможливе без її тлумачення.

При цьому процес вивчення норми права, її роз'яснення та конкретизація щодо справи, яка розглядається (тобто формування правової позиції), може бути як прихований (тобто не знайти свого письмового відображення в судовому акті), так і висловлений з усією певністю. Прості справи, де зміст і значення закону ясний і очевидний, де рішення суду будується на основі силіогізму, компонентами якого є норма, фактичні обставини справи і рішення, що витікають з підведення під норму цих обставин, як правило, вирішуються без формулювання правових позицій в тексті судового акту. Така ситуація пов'язана з тим, що

дії суду по застосуванню норми права і так очевидні як для сторін справи, так і для вищестоящих судових інстанцій (в даному випадку суд мотивує своє рішення тільки відсиланням до відповідної норми права).

В процесі ухвалення судових рішень по складних справах картина інша. Суду необхідно особливо ретельно обґрунтувати правильність застосування тієї або іншої норми права, мотивувати рішення, прийняте на основі аналогії закону або аналогії права – як для себе, так і для осіб, які беруть участь в справі, для вищестоящих судових інстанцій, які перевірятимуть законність судового акту. З цією метою суд спочатку формулює самостійні тези, що демонструють розумовий процес пізнання норми права, підведення під неї фактичних обставин справи. Тим самим в судовому акті висловлюється правова позиція, приводяться положення, які конкретизують і роз'яснюють нормативний зміст і значення закону щодо справи яка вирішується судом. І тільки тоді, використовуючи сформульовану правову позицію, суд вирішує справу по суті. Таким чином, правову позицію суду, на думку В.Ю. Соловйова, можна визначити як висновок суду про зміст і значення норми права, направлений на вирішення правового спору по конкретній справі, зроблений на основі аналізу матеріалів справи і закріплений в судовому рішенні, яке набрало законної сили. Відповідно, дослідник звертає увагу на необхідність відрізнити правову позицію від окремої думки судді. Право на окрему думку, яка трактується як свобода слова судді, встановлюється в Основних принципах незалежності судових органів, схвалених 29 листопада і 13 грудня 1985 р., з урахуванням тієї обставини, що на суддів покладається обов'язок ухвалювати остаточне рішення з питань життя і смерті, свободи, прав, обов'язків і власності громадян [12, с. 168-170]. На думку В.Ю. Соловйова, окрема думка, хоча і є висновком правозастосувача, проте не обумовлює правових наслідків, а отже, не може вважатися правовою позицією. Слід зауважити, що, на жаль, судді апеляційної та касаційної інстанції дуже рідко користуються цим правом, що з врахуванням нестабільної судової практики свідчить не про відсутність спірних питань, а про формальний підхід до процедури підготовки та розгляду справи в колегіальному порядку. При цьому окрема думка, незважаючи на те, що вона не породжує правових наслідків, може містити правоположення, які за певних умов можуть набути значення прецеденту.

Висновки. Проведене дослідження на сьогоденні етапі його етапі дозволяє стверджувати, що, оскільки діяльність суду здійснюється в межах цивільної процесуальної форми, то і окремі результати його діяльності (застосування та тлумачення норми права) набувають процесуальної форми та можуть бути кваліфіковані як правоположення, правові позиції, судові звичаї, окрема думка.

Подальші розвідки з цього питання передбачають дослідження проблем, пов'язаних з визнанням окремих з цих форм правозастосування джерелами права, а також заходів по забезпеченню обов'язковості їх застосування в судовій практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Братусь С.Н. Судебная практика в советской правовой системе [Текст] : / Сергей Никитич Братусь. – М. : Изд. «Юридическая литература», 1975. – 328 с.
2. Вопленко Н.Н. Официальное толкование норм права [Текст] / Николай Николаевич Вопленко. – М. : Юридическая литература, 1976. – 119 с.
3. Гаджиев Г.А. Правовые позиции Конституционного суда Российской Федерации // Северо-Кавказский юридический вестник. – 1997. – № 3. – С. 6.
4. Гаджиев Г.А. Феномен судебного прецедента в России // Судебная практика как источник права. – М. : Юристь, 2000. – С. 102.
5. Дрішлюк А.І. Судовий прецедент в цивільному процесі України: нормативні передумови для визнання та шляхи запровадження // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 66 / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін., відп. за вуп. В.М. Дрьомін. – Одеса : Юридична література, 2012. – 532 с.
6. Дрішлюк А.І. Про розмежування судової практики і судового прецеденту // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. Вип. 27 / голов. ред. С.В. Ківалов ; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. дослідж. – О. : Фенікс, 2005. – 232 с.
7. Дрішлюк А.І. Судовий прецедент як джерело цивільного права // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. зб. / відп. ред. П.М. Коваленко; Міжнар. гуманіт. ун-т. – 2004. – Вип. 2. Гуманітарні та юридичні дисципліни. – С. 76–81.
8. Лазарев В.В. Применение советского права [Текст]: учебник / Валерий Васильевич Лазарев; Науч. ред.: Волков Б.С. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. – 200 с.
9. Лічман Л.Г. Роль судової практики в удосконаленні цивільного законодавства Розвиток цивільного законодавства: пост кодифікаційний період. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 175 – річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 8-9 жовтня 2009 р.), К., 2010. – С. 28–30.
10. Лічман Л.Г. Значення судової практики для правозастосування у цивільному судочинстві України [Текст]: / Леонід Григорович Лічман // Вісник Верховного суду України. – 2011. – № 6. – С. 34–38.
11. Майданик Р.А. Цивільне право: Загальна частина [Текст]: монографія / Роман Андрійович Майданик [Т.І Вступ у цивільне право]. – К. : Алерта, 2012. – 472 с.
12. Международные акты о правах человека [Текст]: Сборник документов / Сост. и вступ. ст.: Карташкин В.А., Лукашева Е.А. – М. : Норма, Инфра-М, 1998. – 784 с.
13. Соловьев В.Ю. Судебная практика в российской правовой системе [Текст] : дисс. ... канд юрид. наук : спец. 12.00.01 / Соловьев Владислав Юрьевич – М., 2003. – 188 с.
14. Тарасова В.В. Акты судебного толкования норм права: понятие, юридическая природа, виды // Вопросы теории государства и права. – 1998. – № 1(10). – С. 113.
15. Цивільний процес України [Текст] : підручник / Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Андронов І.В. [та ін.] ; за ред. Є.О.Харитонova, О.І. Харитонova, Н.Ю. Голубева. – К. : Істина, 2011. – 536 с.
16. Цивільний процес України [Текст]: підручник / Ківалов С.В., Мінченко Р.М., Погрібний С.О. [та ін.] ; за ред. Р.М. Мінченко, І.В. Андронova – Х. : Одіссей, 2012. – 496 с.
17. Чернооченко С.І. Цивільний процес України [Текст] : навчальний посібник / Світлана Іванівна Чернооченко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 308 с.